

Altınordu imparatorluğ'undan Osmanlı imparatorluğu'na bir doğu Avrupa beşkenti Kefe

Yücel Öztürk

(Sakarya Üniversitesi)

Özet. Mevcut makale, başlangıç itibariyle Kefe'nin Osmanlı öncesini ele alma anlayışı üzerine kuruldu. Yazıya odaklandıktan ve epey yol aldıktan sonra başlık kendiliğinden oluştu. Gerçekten, Kefe, sıradan bir şehir değil, bulunduğu coğrafyanın kıtasal ölçekte başkentliğini yapmış bir şehir idi. Başlığı bu anlayıştan ürettik.

Yazının ilerleyen aşamalarında Balard, Veinstein, Malowist ve şahsıma ait monografiyi analiz ettikçe, Kefe'nin Osmanlı öncesi ile Osmanlı dönemi arasındaki niteliği belirginleşti. Bu analizler doğrultusunda makalenin kapsamında bir değişikliğe gidilerek mukayese anlayışı merkezi fikir olarak belirlendi. Bu aşamada, Kefe'nin birbirinden farklı egemenlik periyodlarında hangi unsurlarını koruduğunu, hangilerini kaybettiğini ortaya koyma çabası kendiliğinden belirdi. Bu eğilim bir aşamada tümüyle hakim anlayış haline geldi ve kendimi Ceneviz ve Osmanlı Kefesini mukayese etmede serbest bıraktım. Michel Balard ve Gilles Veinstein'in daha önce baktığım, ancak, fazla üzerinde durmadığım, "devamlılık ve değişme" üzerine kurulu kapsamlı makalesini bu anlamda yeniden değerlendirdim.

Mevcut çalışma, önce Kefe'nin tarihsel safhalarını idari ve hukuki açıdan ele almakta, akabinde şehirselleşme perspektifte mekan örgütlenmesini ve demografik yapısını analiz etmektedir. Sonraki aşamalarda Ceneviz ve Osmanlı dönemlerindeki İktisadi, mali ve ticari yapı hakkında elde edilen bilgiler karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kefe, Osmanlı, Kırım, Ceneviz, Altınordu, Ticaret, Nüfus, Para, Hukuk, Karadeniz.

Kefe'nin Jeopolitik Sistem İçindeki Yeri, İdari Sınırları ve Hukuki Statüsü

Kefe'nin yer aldığı Karadeniz, etrafını çevreleyen Volga, Baltık, Balkan, Tuna, Anadolu ve Kafkasya nehir ağlarıyla ile yer kürenin en önemli jeopolitik sahalarından biridir. Doğu Avrupa'yı tarihsel bir alan haline getiren jeopolitik merkez olarak da tanımlanabilecek olan Karadeniz dört taraftan büyük nehir ağlarına entegredir. Bu nehir ağlarından azami ölçüde yararlanan Karadeniz, Doğu'da Ten, Kuban, Çoruh; Kuzey'de Dinyeper, Dinyester, Buğ, Prut; batıda

Tuna, güneyde Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak havzaları ile bütünlük içindedir. Karadeniz etrafında tarih boyunca birbirini çevreleyen halkalar halinde şehir ağları gelişmiştir. Bu şehir ağlarının esasında söz konusu nehir ağlarının oluşturduğu ticari ağlar olduğu tespit edilebilmektedir.¹

Çalışmamızın konusu olan Kefe, Kırım Yarımadası'nın tartışmasız en önemli kenti ve Osmanlıların Kuzeydoğu Avrupa hakimiyetinin kilidi idi. Daha Bizans zamanında kıtalararası ticaret yollarının geçiş yeri ve Kırım - Karadeniz – Baltık sahasını İstanbul'a bağlayan merkez olan Kefe, Bizans'ın çöküşüne, büyük Altınordu İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa'ya hakim olmasına ve Latin şehir cumhuriyetlerinin gelişimine bağlı olarak farklı dönemlerde farklı fonksiyonlar üstlenmiş, ancak, ticari, askeri, idari öneminden fazla bir şey kaybetmemiştir. Kefe, bu fonksiyonlarına ilaveten, tüm Ukrayna, Moskova, Lehistan, Kafkas illerini idari ve iktisadi olarak Osmanlı başkentine, İstanbul'a bağlayan merkez olarak kalmıştır.

12. yüzyılda Kırım Yarımadası'nın hakim gücü Kumanlar idi. Kumanların merkezi Solhat olmalıydı. Cenevizlilerin Kefe'ye yerleşmesinden önce Yarımada'nın ticaret merkezi Kefe değil Soğdak idi. Soğdak, adından da belli olduğu üzere Soğd halkının yaşadığı bir ticaret merkezi idi. Yarımada'nın sahil kesimlerinde Kıpçaklara tabi olarak Gotlar, Yunanlılar, Ermeniler ve Yahudiler yaşıyorlardı. Yarımada'nın Kumanlara bağlı etnik unsurları XIII. Yüzyılın ilk yarısında, 1249 civarında Altınordu hakimiyetine girdiler.²

Kefe'nin jeopolitik merkez olarak yükselmesi Altınordu hakimiyeti zamanında, Cenevizlilerin ticari faaliyetlerinin merkezi üssü olması ile başlar. Cenevizliler Altınordu hanı Mengü Timur (1266-1280)'un izni ile Kefe'ye yerleşmişler, Altınordu Hanlığı'nın siyasi yapısında ortaya çıkan istikrarsızlıklardan yararlanarak hakimiyet sahalarını geliştirmişlerdir. Ceneviz tüccarlarının Kefe'ye yerleşmeleri merkezi Ceneviz hükümeti ile yaptıkları bir nevi izin ve yetki belgesi niteliğindeki kontrat ile gerçekleşiyordu. Ceneviz hükümeti ile ilk kontratını yapmış olan Paolino D'Oria'nın Şubat 1287'de Kefe'ye hareket etme hazırlığında olduğu, iki yıl sonra ise Kefe'nin ilk konsülü olarak atandığı bildirilir [3, s. 199]. Cenevizliler hukuken Altınordu'ya tabi olan Kırım Yarımadası'nda Altınordu'nun Berdibek Han sonrasında girdiği iktidar savaşlarından yararlanarak Hanlığın arazisinden bir kısmında fiilen kendi özerk idarelerini meydana getirmişlerdir.

¹ Jeopolitik perspektifte Karadeniz Havzası için bkz. George I. Bratianu [11, s. 46]. Karadeniz hakkında ayrıca bkz, Yücel Öztürk [37, s. 5] vd.

² Balard – Veinstein, Kumanların merkezinin Soğdak olduğunu ima ediyor. [5, s. 81]. Bu bize göre doğru değildir. Soğdak, adından da belli olduğu üzere Soğdluların idi. İbn – i Bibi'ye göre Kırım Yarımadası bu dönemde kesin surette Kıpçak melikinin tasarrufunda bulunmakta, Kırım sahilindeki önemli ticaret merkezlerinden biri olan Soğdak'da ise Soğd halkı yaşamakta idi. Kıpçaklara bağlı olan Soğdluların kendilerine ait bir ordusu bulunmakla beraber, bunun büyük bir ordu olmaktan ziyade kale gücü niteliğinde olduğu anlaşılıyor. Kıpçak alanının bittiği yerde ise Ruslar yaşıyordu. [16, s.328].

Kefe ile başlayan Ceneviz alanına Soğdak, Calamita (İnkirman), Kerç (Vosporo) gibi yeni koloniler eklendi. Ceneviz aynı zamanda Azak yakınlarındaki Tana'ya da yerleştiler. Tana'da hakim olan Venedik tüm gücüyle Ceneviz'i engellemeye çalıştıysa da başarılı olamadı.³

Canibek Han'ın 1357'de ölümünden sonra Mamay'ın baş belirleyici aktör olduğu iktidar savaşları, Kefe ile Hanlık arasındaki ilişkiyi başka bir boyuta taşımıştı. Kefe yönetimi Mamay'ın gücünün zirvede olduğu dönemde onunla ilişkilerini üst düzeyde tutarken, gözden düşmesine bağlı olarak ilişkilerini değiştirmiştir. Mamay, Toktamış'a karşı kaybettikten sonra, 1381 yılının Mart ve Kasım ayları arasında Kefe konsülü tarafından öldürtülmüştür [7, s. 157–159; 457].

Kefe Konsüllüğü ile Solhat merkezli Altınordu arasındaki ilişkiler 1382 tarihinden itibaren aşama aşama gerginleşmiş, 1387'de ortaya çıkan çatışmayı Kefe Cenevizlileri kazanmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak Kefe'deki Tatar nüfusunda belli bir azalma meydana gelmiştir. Bu tarihlerde gücünün doruğuna çıkan Kefe, "caput Gazzarie" olarak otoritesini kabul ettirmiş, tüm sahil kesiminin hakimi olmuş, Kerç Boğazı'nı kontrol edebilecek güce ulaşmış, komşu vilayetlerden vergi almaya başlamıştır [7, s. 460–461]. Bu dönemde Kefe'ye gelen Hanın elçileri ile Kefe konsüllüğü arasında yapılan antlaşma ile eskiden beri Gothie⁴ olarak tanımlanan sınır kesimlerinde yer alan ufak 18 kale ve kasabanın Kefe konsülünün hakimiyetinde olduğunu belirleyen önceki antlaşma teyid edilmişti. Yeni antlaşmaya göre Kefe konsüllüğü Altınordu hanına tabi olduğunu kabul etmiş idi [39, s.10; 7, s. 458].

Hacı Giray'ın Solhat'a yerleşerek Kefe konsüllüğü ile giriştiği mücadelelerin Kırım Hanlığı'nın kuruluşuyla sonuçlanması sürecinde Kefe konsüllüğünün hukuki statüsünü belirleyen güç merkezi Altınordu değil Kırım Hanlığı olacaktır. Hacı Giray ile konsüllük arasında 1420 sonrasında başlayan ve Ceneviz'in 1434'de kesin mağlup olduğu savaşlar yeni bir anlaşma ile sonuçlandı [39, 10; 29, 4]. Ceneviz'in mağlup olarak sulh teklifinde bulunması sonunda gerçekleşen ve maddeleri hakkında ayrıntı bulunmayan antlaşmaya göre Kefe konsüllüğünün Kırım Hanlığı'nın üstünlüğünü ve Hacı Giray'ın şartlarını kabul etmiş olduğu anlaşılıyor [15, s. 373].

Altınordu ve Kırım Hanlığı zamanında yapılan ikili antlaşmalarda hukuki statüyü belirleyen maddeler bulunuyordu. İkili antlaşmalarda yer alan iki madde, Kefe konsülünün hakimiyet alanında Altınordu ve Kırım hanlarına hukuki yetkiler tanıyor, dolayısıyla Kefe konsülünün mutlak egemenliğini sınırlıyordu. Söz konusu

³ Ceneviz'in Kırım'da yükselişinin önünü açan önemli faktör, Venedik'in İstanbul'dan çıkarılması idi [29, s. 3, 4].

⁴ Hunların geliştinden önce Kırım Yarımadası'nın güney sahil kesiminin tamamı Gotların ülkesi anlamında Gothie idi. Procopius'a göre Hun istilası sonrasında Gotların bir kısmı göç ederken kalanlar savunması sağlam olan yerlere çekildi [42, s. 40]. Ceneviz zamanlarında Cembalo (Balıklava)-Soğdak arasında yer alan sahil kaleleri ve kasabaları Gothie olarak anılıyordu [39, s. 13].

düzenlemelerin amacı, daha önce Altınordu Hanlığı'na tabi olduğu halde Ceneviz hakimiyeti altında yaşamak zorunda kalan Tatar nüfusunun her türlü hukuki haklarının Kefe tudununun uhdesinde olduğunun belirlenmesiydi. Önce Altınordu sonra Kırım Hanlığı'nın Kefe'deki valisi konumunda olan tudun'un hanlara tabi reaya üzerindeki haklarında güç mücadelelerinin tarihi seyrine bağlı olarak değişiklikler yapılmasına rağmen söz konusu sınırlamalar varlığını muhafaza etmiştir. 1449'da yapılmış yeni Kefe yasalarına göre tudun'un Kefe'deki han tebaası üzerindeki hakkı bir yıl ile sınırlanıyor, bir yıldan fazla bir süre Kefe'de oturan her kim olursa olsun Kefe yasalarına tabi addediliyordu [7, s. 459].

Hacı Giray'ın 1453 tarihinde neşrettiği yarlığında Kırım Hanlığı'nın egemenlik alanı şöyle belirleniyordu: “Kırk Yer’de ve Kırım’da , Kefe’de ve Kerç’de ve Taman’da ve Kopa’da ve Kıpçak’da ve benim hükmüm yeten her yerde. ” [25, s. 67] Hacı Giray'ın egemenlik alanını en geniş şekliyle Altınordu egemenlik alanını belirleyen “Deşt – i Kıpçak” olarak tanımlaması, Kırım Hanlığı'nın daha kuruluş aşamasında kendine biçtiği misyonun göstergesi ve belgesidir.

Evliya Çelebi, Kefe konsüllüğü ve ona bağlı idari sahanın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra Kırım hanı Mengli Giray ile sadrazam Gedik Ahmet Paşa arasında sınır belirleme çalışmasının yapıldığını naklederek, biraz muğlak ifade ile, Osmanlı sadrazamının Ceneviz'den aldığı yerleri Osmanlı toprağı olarak tanımlarken, kuzey bozkır sahasını Mengli Giray'a bıraktığını, iki tarafın anlaşıp yemin ettiklerini belirtir. Söz konusu antlaşmanın yazılı metni günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, Osmanlı – Kırım sınırlarının belirlenmesinde bir ilkenin takip edildiği ve başından sonuna kadar buna riayet edildiğinde şüphe yoktur. Bu, Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere Osmanlıların Ceneviz'e ait olup savaş ile fethettikleri yerlerin Osmanlılara, Yayla Dağları'nın kuzeyinde kalan bozkır kuşağının da Kırım'a bırakılması demek idi [26, s. 48].

1475 yılında fethedilen ve bir sancak olarak organize edilen Kefe aynı yıl Rumeli Eyaleti'ne bağlanmıştır [13, s. 34]. II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında şehzade sancağı olmuş, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Astarhan Seferi sırasında Eyalet statüsüne çıkarılmıştır. Kanuni zamanında düzenlendiği tahmin edilen tarihsiz bir defterde Rumeli Eyaleti'nin 34 sancağından biri olarak kaydedilen Kefe'nin Mankub, Taman, Azak, Soğdak ve Kerş olmak üzere beş kazası bulunuyordu [10, v.119a-b.]. 1520 ve 1542 tarihli tahrir defterlerine göre Kefe'nin idari yapısı şöyle idi. Kaza-ı Kefe, kaza – ı Mankub, kaza – ı Kerş, kaza-ı Taman, kaza-ı Azak. Kefe'ye iki adet şehrsel nitelikte ancak kaza statüsünde olmayan, “nefs” olarak belirlenmiş Balıklağo ve İnkirman kaleleri bulunuyordu. Bu iki “nefs” statüsündeki yerleşim yerinin Mankub'a bağlı olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır[8, No: 370 s. 481 – 490, No: 214, s. 21, 93, 129, 156, 171, 199, 207, 213; 33, s. 158].

Kefe'nin Surları, Mahalleleri ve Nüfusu

Grek kolonisi olduğu zamanlardaki Theodosia, Ceneviz kolonisi olduğu zamanlarda Caffa, Osmanlılar zamanında Kefe, Rus hakimiyetine girdikten sonra Feodosia isimleriyle anılan Kefe'nin Ceneviz ve Osmanlılardaki ismi aynıdır. Greklerdeki ismi ile Kefe arasında bir etimolojik bağ yoktur. Kefe isminin kesin olarak hangi tarihte ortaya çıktığı belli değilse de, en az onuncu yüzyılda bu isimle anıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ortaçağ Kefe'sinin en eski Grek kolonisi olan Theodosia'nın üzerinde kurulduğuna dair yazılı bir kaynak yoktur. Şehrin eski Grek mekanı üzerinde kurulduğu hakkında tek kaynak, üzerinde Bizans stiliyle 819 (6327) yazısı bulunan bir kolondur [5, s. 81].

Tipik bir Ortaçağ şehri olarak kurulan Kefe, iç kale (castrum) ve dış kale olarak iki kısımdan oluşuyordu. Kamu binaları iç kalede yer alıyordu [39, s. 205]. Tüm Ortaçağ kale ve şehirlerinde görülen “kule” ve “kapı” unsurları Kefe'de de hakim unsurlar olarak kayıtlara girmiştir. Bu kuleler ve kapılar XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve ilk yarısında tamamlanmıştır.

Tepesinde saat kulesi bulunan iç kaleye Saat Kulesi denmiştir. “Papa Kulesi” ile “Christ” kuleleri şehrin merkezi kuleleri idi. Kefe “civitas”ı⁵ başlangıç dönemlerinde toprak tümsekler eşliğinde tahta çitlerle çevrilmiş bir alanda meskun idi. Çitlerin çevirdiği alan 1342 – 1352 tarihleri arasında duvarla örülmüş, akabinde duvar kulelerle güçlendirilmiştir. Kule yapımları değişik tarihlerde gerçekleştirilmiştir. 1375'de gümrük kapısı da olduğu anlaşılan Köşe Kule, ona yakın tarihlerde aynı zamanda silah deposu olarak kullanılan Stantalis kulesi, Saint Antonie kapısı'nın yer aldığı Saint Antoine kulesi, darı ambarı olarak kullanıldığı için “Darı kulesi” ismini almış “Stagnoum kulesi”, Sainte – Marie kulesi ve Bisagno kuleleri yapılmıştır [39, s.17, 20, 21, 24, 38, 51, 57]. Kulelerin dizildiği sur boyunca bir çok kapı bulunuyordu. Bilinen kapılar şunlardı: Christ kapısı, Saint Nicolas kapısı, Stangnonum kapısı, Bisagno kapısı, Gorgi veya Cochi kapısı, Saint Andre kapısı, Ermeni kapısı, Vonitica kapısı [7, s. 208, 209; 5, s. 92] .

Ceneviz ve Osmanlı gibi iki farklı kültür, din ve medeniyetin şehirsal mekanı olan Kefe'nin tabiiyet değişimi ile nasıl bir mekânsal değişime uğradığı şehir tarihçileri açısından hayli merak konusu olacak ehemmiyettedir. Gilles Veinstein, tarihçilerin Cumhuriyet ile imparatorluk arasındaki farkları genellemek ve abartmak suretiyle mutlak bir kopuş, eskinin silinmesi gibi bir sonuca varmalarına katılmaz. Cenviz zamanındaki şehirsal mekan anlayışının Osmanlılar zamanında da devam ettiğini düşünür [5, s. 94]. Biz de Veinstein ile aynı kanaatteyiz.

Kefe'nin Osmanlılar eline geçişi aşamasında şehir büyük tahribata uğramamış, yalnız mabetler, yani kiliselerin camiye çevrilmesiyle yetinilmişti. Osmanlılar,

⁵ Kefe'nin sosyal yapısı iki temel sınıftan oluşuyordu. Bunların hakim ve önemli olanı, soylulardan oluşan ve “cives” olarak adlandırılan sınıf, daha kalabalık olan ikinci mertebede olanı ise “burgenses” ismi taşıyordu [29, s. 5].

Ceneviz yerleşim planına sadık kalmışlardı. Ceneviz ve Osmanlılar zamanında süreklilik gösteren yerleşim planı ve mekânsal örgütlenmenin Ruslar tarafından 1784’de değiştirildiği belirtilmiştir [39, s. 25]. Balard’ın Kefe Kalesi hakkında İtalyan arşiv kaynaklarına göre derlediği bilgiler, Osmanlı dönemindeki tasvirlerle uyusmaktadır. Kefe Kalesi’nin bir savunma unsuru olarak Osmanlılar zamanına ulaştığı ve büyük çapta ilk şeklini koruduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, iç kale olarak adlandırılan ve “civitas” ın [5, s. 95] yaşadığı yer olan Castrum ve onun dışında şehri çevreleyen dış kaleyi görmüş ve tasvir etmiştir. Meşhur gezgin, Türkler zamanında iç kaleye, yani, Castrum’a Kale – i Frenk Hisarı, dış kaleye ise Kale – i Birun dediklerini aktarır. Ceneviz zamanında soyluların oturduğu iç kalenin en merkezi alanı, buraya bitişik olan Narin Hisarı idi. Bu gözlemler, şahsımız tarafından yapılan tetkiklerde Osmanlı Tahrir Defterleri ile de ispatlanmıştır. Evliya Çelebi, şehre daha sonra eklendiği anlaşılan varoş kısmında Tatarlarla meskun Toprak Kale’den bahsetmektedir. Balard, kulelerle desteklenmiş kapıları sayı olarak vermemiş, ancak, bunların ihtilafı olanı ayrı tutulursa, 12 adet olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, şehrin sekizi deniz, dördü kara surlarında olmak üzere 12 kapısı olduğunu bildirir. Evliya Çelebi şehirdeki kule sayısının 117 olduğunu belirtir ki, kule kavramını Balard ile aynı anlamda kullanmadığı anlaşılmaktadır [8, No,214, s. 27; 8, No, 370, s. 481; 33, s. 240].

Kefe deniz gümrüğü limandaki gümrük binasında bulunuyordu. Gemiler, gümrük hanenin yer aldığı yere yakın olan “Eleksi” adı verilen mevkiye yanaşır ve yüklerini boşaltırdı [33, s. 242]. Liman ve gümrük hanenin Ceneviz zamanından kalma olduğu tahmin edilebilir.

Koloni’nin sarayı konsülün hükümet ettiği binanın yer aldığı meydana açılıyordu. Burada ibadet haneler de yer alıyordu. Konsülün yaverleri, veznedarlar burada kalmaktaydı. “Geçmelik köprüsü” (introitus pontis) adı verilen bir köprü ile kapan’a varılıyordu. Bazı kayıtlarda “pondus magnum”dan da bahsedilmektedir. Saray meydanının etrafında yer alan mahallede noterler, kağıtçılar, demirciler, baharat satıcısı dükkanlar, bankalar, ayakkabıcılar, yer alıyordu. İç surların dışında başlayan Kefe şehir yerleşimlerini 1385’de tamamlanmış olması gereken dış surlar koruyordu [7, s. 210–212]. Osmanlılar zamanında esir başına tahsil edilen bir gümrük vergisi olduğu gözlenen “Resm – i köprü”nün kapan’a giden yol üzerinde bulunan geçmelik köprüsünde uygulandığı tahmin edilebilir. Anlaşıldığı kadarıyla kara tarafından gelen mallar ve esirlerin gümrüğe tabi tutulduğu yere giden tek geçit yeri bu köprü idi.⁶

Osmanlı iskan anlayışında din, mezhep farklılıkları esas alınıyordu. Bu anlayışın Ceneviz zamanında da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Müslüman nüfusun yaşadığı kalelerdeki mahalle adları ve buralarda oturan nüfus hane reislerinin adlarıyla verilmiştir. Mahalleler birkaç istisna dışında cami, mescit ve bunların banilerinin isimleriyle anılmışlardır [33, s. 253, 257].

⁶ Kanunnameye belirtildiğine göre Azak, Kerş ve Taman’dan gelen esirlerden resm - i köprü alınmıyordu [8, s. 3].

1289 – 90 tarihlerinde Kefe halkının batılı – Latin menşeli nüfusunun % 74 ile 79'u Ceneviz ve Liguryalı idi [7, s. 246]. XIV. yüzyıl ortalarında durum hala aynıydı [7, s. 248]. 1290'larda Kefe'de yerli nüfusun en kalabalık kesimi % 50 oranla Yunanlılardan oluşuyordu.⁷ Bunlar yabancılar tarafından *habitatores de Caffa* diye adlandırılmalarına rağmen çoğusu Trabzon, Sinop, Konstantinopol, Solhat, Sivastopol ve bunun gibi hinterlanda dahil yerlerden gelmiş idiler [7, s. 272].

Kefe'de Yunanlılardan sonra gelen Latin olmayan, yerli sayılabilecek topluluk Ermeniler idi. XIII. asrın sonlarında Yunanlılardan fazla olmalarına rağmen XIV. yüzyılda Yunanlıların iyice gerisinde kalmış idiler. Ermenilerin Cenevizlilerin Kefe'yi geliştirmesinden önce Tatar merkezi Solhat'da oldukları ve daha sonra Tatarlarla değil Latinlerle yaşamayı tercih ederek Kefe'ye yerleştikleri bildirilir [7, s. 284].

Ceneviz zamanında Kefe'nin üçüncü büyük nüfusu Türkler ve Tatarlardan meydana geliyordu. 1290'lardan itibaren Cenevizlilerle yaptıkları ticari ve iktisadi ilişkilerle ilgili belgelerden onların izi sürülebiliyor. Türk – Tatar unsuruyla ilgili kayıtlar XIV. yüzyılın sonlarında daha belirgin ve detaylı hale gelmiştir. 1386 – 1387 tarihlerinde Cenevizlilerle Solhat merkezli Tatarlar arasında çıkan çatışmalarda Kefeli Tatarlar soydaşlarının tarafını tutmuş, buna dayalı olarak gelişen gerginliklerden sonra Kefe'den önemli miktarda Tatar nüfusu ayrılmıştı [7, s. 285].

Kefe'de 1290 tarihlerinde 30 kişiden oluşan ve Judecha ismiyle anılan bir Yahudi mahallesi bulunuyordu. Söz konusu Yahudi mahallesinde Yahudi olmayanlar da bulunuyordu. Bunlar arasında Tartası oğlu Tactaşa, Kayni, Kasin, Merdakse (Merv?), Saymark, Sacarbek gibi Türk – Tatar isimlerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu dönemde isimlendirmede dinsel figürler ağırlık taşıdığı bilindiğine göre, Yahudi menşeli isimler arasında da önemli ölçüde Yahudi olmayanların bulunmasının muhtemel olduğu anlaşılır.⁸ Bu farklı etnik unsurların Hazar bakıyesi Karaylar olması kuvvetle muhtemeldir [7, s. 279]. Kefe'de Ceneviz zamanında belli miktarda Suriyeli, Tebrizli yabancılar, Kuman, Çerkez, Gürcü ve Rus nüfusunun olduğu tespit edilmiştir [40, s. 288]. Bunlara muhtemelen Ruthen ve Eflak asıllı az sayıda nüfusu da eklemek gerekir [29, s. 5].

Balard, 1385 – 86 tarihlerinde Kefe'nin toplam nüfusunu 20000 olarak tespit etmiştir. Bu nüfusun yaklaşık 530'u kölelerden oluşuyordu ki, toplam nüfus içinde %3'e tekabül eder [7, s 301].⁹

⁷ Malowist, Kefe nüfusunun büyük çoğunluğunun Yunanlılardan oluştuğunu söyler. Ermenilerin Kırım'a Moğol istilası sonunda Anadolu'dan göç ettiğini iddia eder [29].

⁸ Sichertberger'in 1394 – 1427 tarihleri arasında gerçekleştirdiği gözlemlerine göre Kırım'da Rabbaniler ve Karaylar olmak üzere dört bin hane kadar iki Yahudi topluluğu ve onlara ait iki ayrı sinagog bulunuyordu. [40, s. 274].

⁹ Kefe'nin 1340'larda İbn Battuta, Onbeşinci yüzyıl başlarında Sichertberger'e ait abartılı nüfus verileri için bkz. [5, s. 82].

Şehirselsel mekan anlayışında sorduğumuz soruyu nüfus bahsinde de tekrarlamalıyız. Osmanlılar eline geçtikten sonra Kefe'nin nüfus kompozisyonu tümenden bir değişme uğramıştıydı, yoksa, bazı değişimlerle eski kompozisyonunu muhafaza mı etmişti?. Gilles Veinstein'e katılarak, şehrin fethedilmesi esnasında aman ile teslim olan nüfusun büyük bir kayba uğramadığını düşünüyoruz [5, s. 94]. Aşağıda görüleceği üzere şehrin Müslüman olmayan nüfusunun tedricen azalması söz konusudur. Kefe'nin Müslüman nüfusu, 1520 tarihlerinde 5644, 1542 tarihlerinde ise 7419 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu nüfusun, ilk tarihte 1325'i, ikinci tarihte ise 1125'i vergi harici, yani muaf nüfustan oluşuyordu. Vergi harici tutulan nüfusun tamamına yakınının ilmiye ve askeri sınıflarına ait nüfus olduğu rahatlıkla belirtilebilir [33].

1520'de Kefe'nin nüfusunun büyük kısmı Müslüman olmayanlardan meydana geliyordu. Şehir içindeki mevkileri kesin olarak belirtilmiş olmamasına rağmen, bazı kayıtlardan, Rum ve Ermenilerden oluşan gayr-i Müslim nüfusun İç Kale, Dış Kale ve varoş olarak da tanımlanan Toprak Kale'de Müslümanlardan ayrı olarak tanzim edilmiş kendi mahallelerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Müslümanlarda cami, mescit ve kurucularının isimlerinden oluşan mahalle adları, Ermeni ve Rumlarda, cemaat adları veya cemaat liderlerinin adlarıyla anılıyordu. 1520 tarihlerinde Kefe'de 7358 Ermeni ve 2756 Rum nüfusu olmak üzere toplam 10114 adet Hristiyan nüfus yaşıyordu. Kefe'de bunlardan başka, 55 adet Yahudiyan – 1 Efrenc, 442 adet Cemaat-ı Yahudiyan, 59 adet Cemaat – ı Çerkesan – ı Otuzlar (Yahudi), 171 adet Cemaat – ı Rusyan olmak üzere 727 adet gayr – ı Müslim nüfus bulunuyordu. Cemaat – ı Yahudiyan ismiyle kaydedilen zümrenin Karay Türkleri olduğu anlaşılmaktadır [33, s. 266, 268]. Hristiyanlara Yahudi, Karay, Çerkes ve Ruslar eklendiğinde toplam gayr – ı Müslim nüfusun 10841 olduğu anlaşılmaktadır., Ermenilerin Rumlardan yaklaşık üç katı olduğu görülüyor ki, Balard'ın yaptığı mukayeseyi taratışmalı hale getirdiği açıktır.

1542 tarihinde Kefe'nin 14 adet gayr/i Müslim mahallesi veya cemaatına Trabzonlular cemaatı eklenmiştir. Nüfus toplam olarak 8174'e gerilemiştir [33, s. 271]. Müslüman nüfusun ciddi olarak artmasına rağmen, gayr – ı Müslimlerin trajik olarak düşüşü söz konusudur. Kefe'nin bir İslam – Türk şehri olarak geliştiğini rahatlıkla belirtebiliriz.

Osmanlılar Zamanında Kefe'nin Etnik ve Dini Dağılımı [33, s. 274].

Topluluklar	1520	%	1542	%
Müslüman	5644	34	7419	46
Ermeni	7358	45	5778	35
Rum	2756	17	2396	15
Diğer cemaatler	727	4	703	4
Toplam	16485	100	16296	100

Balard'ın 1386'larda 20000 olarak verdiği nüfusun yaklaşık 150 yıl sonra 16000'lere düşmesi trajik bir gerilemeye işaret etmektedir. Bu gerilemenin sebeplerini farklı açılardan irdelemek gerekir. 1290'larda Kefe nüfusu içinde Latin – batılı nüfus adedi 1544 olup bunun % 79'unu Latin – Ligurya nüfusu meydana getiriyordu. Kefe nüfusu içerisinde batılı Latinlerin son derece azınlık oldukları görülüyor [5, s. 83]. Ermeni ve Rum nüfusunda da belirgin azalma olmakla beraber, Ceneviz zamanındaki nüfusun Osmanlılar zamanındaki düşüşünü izah edecek boyutta değildir. Kefe'nin Cenevizliler zamanında 20000 olan nüfusunun normal bir seyir izlemesi halinde, Osmanlılar zamanında en az 80000'lere çıkmış olması gerekirdi.¹⁰ Böylesine bir nüfus kaybını, Kırım Hanlığı'nın gelişmesi sürecinde Kefe nüfusunu teşkil eden gayr- i Müslimlerin tedricen şehirden ayrılmalari ile açıklayabiliriz. Dikkate alınması gereken diğer husus, Latin kaynaklarının kesin verileri içermemesi, istatistiki bir nitelik taşımaması, tahmini verilere dayanmasıdır. Osmanlı arşiv kaynakları ise kesin istatistiki veriler sunmaktadır [5, s. 94].

Ceneviz'den Osmanlı'ya Kefe'nin İdari ve Mali Yapısı

Ceneviz'in doğudaki koloni yönetimlerinin daimi bir değişim ve gelişim içinde olduğu görülmektedir. Kolonilerin başına atanan en yüksek amirler ilk safhada papazlardan veya vikontlardan seçilmiştir. XIII. Yüzyıldan itibaren Pera ve Kefe örneklerinde iyice belirginleştiği şekilde, “podesta” ve “konsül” şehrin en yüksek amiri olmuştur. Kefe, Dominik tarikatına bağlı Katolik diyosezi (diocés) tarafından yönetilirdi [29, s. 5]. Podesta veya konsül, ihtiyaca göre oluşturulmuş çeşitli komisyonları idare ederdi. Şehrin adalet, maliye, ticaret, güvenlik ve benzeri ihtiyaçlarına göre farklı komisyonlar mevcut idi [7, s. 354, 355].

Kefe konsüllüğünün varlığı hakkındaki ilk belgeler 1281 tarihlidir. Bu tarihte konsül podesta'nın altında yer alıyordu. 1300'de podestanın vesayetinden kurtulmuş ve özerlik kazanmıştır. Kefe'nin hukuksal kökleri askeri ve dini nitelikli idi [39, s. 18]. Ancak, Kefe konsülünün yaptığı işlerle ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, tarih içinde hukukçu veya askerden ziyade ekonomik karakteri ağırlık kazanmıştır. Kendisi de tüccar olan Kefe konsülü ilişkilerinin bozulduğu şehir veya yönetimlere ekonomik ambargo koyma tehdidinde bulunuyordu [7, s. 368–369]. Konsül, Pera'daki podesta gibi, Komün hükümeti tarafından (merkezi Ceneviz hükümeti) bir yıllığına atanırdı ve genellikle görevi uzatılmazdı. Kefe'nin tüm yönetimi Ceneviz'in tam bir kopyası idi. Bir yıllığına seçilen ve bir delege (vicarius) tarafından vekalet edilen konsül yönetimin başı olarak politik kararları alır, silahlı kuvvetleri kumanda eder ve hakimlik görevini yürütürdü. 1453'e kadar

¹⁰ Türklerin Kefe'yi zaptettiği aşamada yapılan sayıma göre Kefe'de 8000 hane ve 70000 nüfus olduğu belirtilir [29, s. 4]. Balard – Veinstein Florentine'lı tüccar Benedetto Dei'ye ait bu bilginin abartılı rakamlar içerdiği görüşündedirler [5, s. 83]. Balard'ın verdiği 1385-86'ya ait 20000 kişilik nüfustan hareket edildiğinde yüz yıla yakın sürede bu artış normal kabul edilebilir.

Officium Gazariae (Khazaria – Crimea)¹¹ adı verilen, Genova’da oturan ve onun atanmasına karar veren bir organa bağlı idi [29, s. 5]. Askeri varlığı olan Kefe garnizonu, Ceneviz’in Karadeniz’deki diğer kolonilerine askeri yardım ve destek yapmakla görevli idi [7, s. 370]. Şimdiye kadar yalnız siyasi olaylarla ilgili olarak verilen “tudun”un Kefe nüfusu içinde yaşayan Tatar nüfusunun mali ve hukuki haklarının korunmasından sorumlu olduğu bu noktada hatırlanmalıdır. Kanaatimize göre Kefe konsüllüğü ister tam özerklik anlayışında olsun, ister Officium Gazariae tarafından yönetilsin, Altınordu ve Kırım Hanlığı’na bağlı tudun’un yetki alanına müdahale etme hakkına sahip değildi. Tudun’un yetkileri ikili antlaşmalar ile garanti altına alınmıştı.¹²

Podesta ve konsül yerli ve yabancı halkla ilgili ceza verme ve infaz etme yetkilerini kendisinde taşıyordu. Atanma aşamasında Ceneviz yasalarına göre adaleti sağlayacaklarına yemin eden podesta ve konsülün verdiği kararlar ancak merkeze bağlı *syndic* adı verilen organ tarafından temyiz edilebilirdi.¹³ Suçluların yakalanması ve adalete teslim edilmesi güvenlik güçlerinin işi idi. Gece bekçileri kamu güvenliğini sağlar, ölüm ve yaralanma vakalarında gerekli müdahaleleri yapar, konsül veya podesta’nın askerlerinin yürüteceği soruşturmanın ön bilgilerini toplardı. Kötü biten bir kavga sonunda suçlu görülen taraf derhal tutuklanır, podesta ve konsülün adamlarına teslim edilir, askerlerden oluşan görevliler olayları soruşturma işini yürütürlerdi. Ceneviz hukukunda işkence uygulaması vardı, işkence uygulaması yargıcın bulunduğu ortamda tatbik edilmek zorunda idi. Ceza kararı podesta veya konsül’e aitti. Hırsızlık cezaları, para cezası, kırbaçla dövme, kulağını veya başka bir uzvunu kesme, kızgın demirle dağlama gibi uygulamaları içermektedir. Daha ağır suçlarda başın kesilmesi suretiyle ölüm cezası uygulanırdı. Suçluların cezaları halkın önünde uygulanır, suçlular infaz edilme aşamasında halkın göreceği adalet sütunu önüne götürülürdü. Sivillerle ilgili davalar çok fazla miktarda olduğundan onları podesta ve konsüle bağlı alt komisyonlar yürütürdü. Karar mercii yine podesta ve konsül idi [7, s. 432–433].

Officium Gazarie, Pera’da 1308 ve 1317’de yapıldığı gibi, 1316’de Kefe’nin idari sistemini tanımlayan bir kanun yapmıştı [6, s. 36; 7, s. 357]. 1270’lerden itibaren Ceneviz’in Karadeniz kıyılarında kurmuş olduğu tüm koloniler, konsülleri aracılığı ile Pera’daki podestaya tabi idi. “Caput Gazarie” olarak nitelenen ve özerkliğini elde etmiş olan Kefe tek istisna idi. XIV. yüzyılda Pera’daki podestanın gerileyişine paralel olarak Kefe konsülünün yükselişi söz konusudur [5, s. 84].

¹¹ Gazarie, İtalyanların Kırım’a verdikleri isimdir [4, s. 8].

¹² Osmanlı’nın Kefe’yi fethetmesiyle sonuçlanan seferin açılmasında en önemli rolü Kırım’ın Kefe tudunu olan Eminek oynamıştı. Şirinlerin beyi olan Eminek Mirza Fatih’i sefer yapmaya davet etmişti [17, s. 185–229].

¹³ Ceneviz merkezi hükümeti, Officium Gazarie, yani Kefe, kanun ve adalet bakımından üst düzeyde dejenerasyona uğrayan yönetimlerin başında geliyordu. Konsül ve üst organı Sindicamento, kendi kanunlarına uyma sorumluluğu duymuyordu [24, s. 36; 7, s. 431].

Pera Karadeniz konsüllerinden ancak Sinop'u muhafaza etmiş görünürken, Amasra (Amastris) ve Samsun (Simisso)'un Kefe konsülünün otoritesi altında olduğu görülmektedir. Pera'nın statüsünün düşmesi ve Kefe'ninkinin yükselmesi, iktisadi güç ile alakalı idi. XV. yüzyılın başında Kefe Pera'dan daha fazla vergi ödemişti [29, s.360]. 1343'de ekonomik gücü doruğuna çıkan Kefe, "tüm Gazarie'li Cenevizlilerin konsülü" payesini kazanmıştı. Bu tarihlerden itibaren Pera ve bazı istisnalar haricinde Ceneviz'e tabi olan tüm Karadeniz kolonileri Kefe'ye bağlanmıştı. Samsun, Cembalo, Trabzon, Samastri, bütünüyle Kefe konsülünün denetimine girmiş idi [7, s. 373].

Konsül, iki danışma organının yardımı ile kasabayı ve kolonileri yönetirdi. Bu organlardan birisi belediye hakimlerinden (magistrates) oluşan, "Concilium Octo Antianorum" isimli konsül, diğeri daha geniş, çeşitli idari işlerden sorumlu kurum üyelerinden meydana gelen konsül idi [29, s. 6]. Kefe konsüllüğü 24 adet üyeden oluşan büyük konsey, bunlar içinden seçilen 6 kişilik küçük konsey olmak üzere iki ana yapıdan oluşurdu. Büyük konsey, kendi içinden 6 kişilik küçük konseyi belirlerdi. Bunlar konsülün en yakın idari elemanları idi. Altılar konseyi denilen bu organ tümüyle soylu Cenevizlilerden oluşmak zorunda idi. Kefe konsüllüğünün adalet, maliye, finansman işleri bu altılar konseyi tarafından yürütülürdü. Konsülün naibi tüm alanlarda konsülün yardımcılığını yürütürdü [7, s. 371]. Yüksek hacimli iş ve büyük meblağlı para organizasyonları dört üyeli "Officium Provisionis", "Officium Monetæ" ve benzeri kurullar tarafından onaylanmalıydı [29, s. 6]. Kefe konsülünün astları, zabıt katipleri, muhasebeciler, defterciler, tellallar, adalet subayları, tercümanlar, mübaşirler, lisan hocaları, hekimlerden oluşmaktaydı. Askeri görevliler, mahalle, sur, deniz işlerine göre ayrı ayrı tanzim edilmişti. Kefe'de kalabalık gemi muhafızları bulunmaktaydı [7, s. 373].

Kefe, Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra kısa bir süre şehzade sancağı oldu ve akabinde orta düzeyli bir sancak olarak sancakbeyi uhdesine verildi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise Beylerbeyilik statüsünü kazandı.¹⁴ Sancak beyi ile konsülün mukayesesi öğretici olacaktır. Osmanlı tarih otoriteleri sancağı Osmanlı Devleti'nin temel idari ünitesi olarak belirlemişlerdir. Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren Osmanlı anayasal sisteminin temel prensiplerini belirleyen padişah kanunnameleri ve sancak kanunnameleri tanzim edilmiştir. Sancak kanunnameleri, ait olduğu sancağın tüm hukuki mevzuatını belirleyen temel hukuk külliyatıdır. Söz konusu mali, idari mevzuatın sancaklar adına tanzim edilmesi sancağın temel idari birim olduğunu ortaya koyan verilerden biridir [22, s. 233].

XVII. Yüzyıl ortalarına kadar devam eden Osmanlı klasik sistemi içinde sancağın yürütmeden sorumlu amirinin sancakbeyi, yargıdan sorumlu amirinin ise kadı olduğu

¹⁴ Ceneviz zamanında Kefe'nin Tatar nüfusunu temsilen Kefe'de bulunan tudun ile aynı fonksiyonu yürütmek üzere Osmanlı zamanında da Kefe'de Kırım hanına bağlı bir kadı bulunuyordu. Bu husus, Kırım Hanlığı'nın Ceneviz zamanındaki haklarını Osmanlılar zamanında da koruduğunu gösteriyor. [33, s. 264; 5, s. 106].

genel olarak kabul edilmiş ise de, kadının görev sahasının yargı ile sınırlı olmadığı, yürütme, maliye ve bürokrasi ile de ilgili olduğu belirlenmiştir [12, s. 1266 –1274]. Kadının mali, idari, mülki işlerden sorumlu olduğu hakkında arşiv kayıtlarında yeterli bilgi bulunmaktadır. Mühimme defterleri ve kadı sicillerine dayanılarak yapılan araştırmaların ortaya koyduğuna göre, kadının görev sahasını kesin olarak tanımlamak mümkün değildir. Kadı, yargıdan mali işlere, bürokrasiye uzanan her alanda merkeze arz sunmak ve merkezden gelen emirleri uygulamakla sorumlu idi. Osmanlı taşra örgütünde yargı görevini yürüten kadının kendi başına ceza verme, infaz etme gibi yetkileri yoktu. Cezanın nevi ve boyutunun taktiri kesinlikle merkezden belirleniyor, infaz edilmesi ise duruma göre merkez veya taşrada yapılabiliyordu.¹⁵

Sancakbeyi Osmanlı şehrinin tüm güvenlik birimlerini yöneten, şehir güvenliği ile ilgili kadının aldığı tedbirleri yürürlüğü koyan, savaş zamanlarında emrindeki tüm askeri birimlerle emredilen yer ve zamanda hazır bulunmakla yükümlü idi. Sancak beyinin nezaret ettiği sancak divanları bulunuyordu. Sancak divanlarında istihdam edildiği tespit edilen tezkireci, çavuş, muhızır, ruznamçeci, katip gibi elemanlar bulunuyordu [33, s. 183]. Sancak divanlarının işleyişi, yapısal fonksiyonları hakkında bilgi edinilebilecek defterler ya mevcut olmamış, ya da günümüze ulaşmamıştır. Sancakbeyleri görev alanlarına giren her konuda merkeze bilgi vermekle yükümlü idiler. Taşradan merkeze ulaşan bilgiler genellikle "arz", "mektub" veya "mühürlü tezkire" formlarıyla iletilmişlerdir [31, s. 191]. Osmanlı merkez ve taşra organlarının koordineli şekilde çalışmasını, söz konusu bilgi akışını sağlayan mekanizmalarda aramak gerekir. Bu bağlamda yalnız sancakbeyi değil, tüm taşra yönetim birimleri merkeze muntazam bilgi akışı sağlamakla yükümlü idiler. Merkez taşra hakkındaki tüm kararlarını, hukuki direktiflerini bu bilgiler doğrultusunda gerçekleştirirdi.¹⁶

Sancağın gelir ve giderlerinin yönetimi ve kayıtlarıyla ilgili yüksek otoritesi olan nazır veya hassa harç emini sancakbeyinden bağımsız idiler [33, s. 184]. Merkezden taşraya mali konularla ilgili olarak gönderilen hükümlerin muhatabı nazır veya hassa harç emini idi. Mali konularda nazır yetkili olmasına rağmen, sancakbeyi ona yardımcı olmakla yükümlü idi [33, s. 190].

Osmanlı hakimiyetinde kadı, muhtesip ve altılar meclisi, nazır, hassa harç emini uhdesinde yürütüldüğü görülen maliye ve adalet mekanizması, Ceneviz zamanında 24 kişilik üyeden oluşan ve konsül nezaretinde çalışan konsüllük uhdesinde idi. Adli, mali, askeri konuların tamamı bir bütün olarak konsülün nezaretinde çalışan konsüllüğün elinde idi [33, s. 190]. Türk şehir yönetiminde ise bu mekanizmalar parçalanmış ve her biri kendi içinde müstakil olmak üzere merkezi yönetim kurumu olan Divan – ı Hümayun'a bağlanmış idi.

¹⁵ Bu yöndeki arşiv kayıt örnekleri için bkz., Kefe, Mankub, Soğdak kadılarına, 26 Ağustos 1567 tarihli hüküm, [9, VII, 43 / 124]. Kefe beyine, 22 Ekim 1565 tarihli hüküm, [9, V, Tıpkıbasım, 17 / 423; 33, s. 210].

¹⁶ Bahsdelen merkez – taşra ilişkisi hakkında tüm Mühimme Defter kayıtları kaynak niteliğindedir.

Türk şehirciliğinin mali – beledi teşkilatının en önemli elemanı muhtesiptir. Abbasilerden beri İslam şehir – pazar idaresinde rol oynadığı gözlenen muhtesibin asli görevi pazar yerindeki tüm ticari – iktisadi işlemlerin hukuka uygun olup olmadığını denetlemek idi. İhtisap Türk – İslam şehirlerinde şehrin her türlü üretim ve pazarlama alanını kuşatan ve esnafın her türlü faaliyetini kapsayan geniş bir mali alandır. Kefe tahrir defterlerinde ihtisap rüsumu ile ilgili uygulamalar ihtisap başlığı altında ayrıntısı ile verilmiştir. Kefe kanunnamelerinde İhtisaptan sorumlu olan muhtesibe de yer verilmiştir. Kefe’de İhtisap rüsumu, cezalardan alınan vergiler, bal ve yağ gibi gıda maddeleri, et, balık, hububat, taze meyve, esir, ölçme ve tartma, nakliye, nikah gibi ürünler ve işlemlerden alınan vergilerden meydana geliyordu [21, s. 53; 33, s. 232, 233, 342, 343].

Belediye ve Pazar alanına giren ihtisap uygulamalarında muhtesip dışında daha pek çok aktör yer alıyordu. Pazar işleyişinde üretici esnaf, tüketici halk ve bu iki aktörün iktisadi ilişkisini yöneten devlet olmak üzere üç farklı aktör rol oynuyordu. Şimdiye kadar ele alınan kadı, muhtesip ve ona bağlı güvenlik örgütü devleti temsil ediyordu. Üretim işinden sorumlu olan aktör, türleri altmışı aşan esnaf idi. Üretici sınıflar anlamına gelen esnaf, şehrin tüm gıda, meyve, kap – kakak, çalışma hayatında ihtiyaç duyulan alet, giyim alanında kullanılan her türlü tekstil ürününü üreten ve pazarlayan kesimlerden oluşurdu. Esnafın örgütlenmesi, Osmanlı’da da bir esnaf şeyhi, bir kethüda, bir yiğitbaşı, bir işçibaşı, ve iki ehl-i hibredan meydana gelen ve altılar meclisi adı verilen unsurlardan oluşurdu [12, s. 1272; 18, s. 216; 33, s. 235].

İdari ve hukuki açıdan Ceneviz ve Osmanlı uygulamalarını kısaca mukayese etmek yararlı olacaktır. Ceneviz ile Osmanlı uygulaması arasında dikkat çeken en belirgin farklılık, konsül ve sancak beyinin yetkilerindeki farklılıktır. Konsül hem idari, hem de yargı – adalet işlerinden sorumlu idi. Konsül yargıçların yürüttüğü tahkikat sonunda cezayı taktir etme ve infaz etmek yetkisine sahipti. Osmanlı’da ise sancakbeyi askeri, kadı ilmiye olmak üzere farklı sınıfsal köklere sahip idiler. Osmanlı idari sistemi sancak beyi ve kadıya yalnız tahkikat yetkisi vermiş, ancak, cezanın taktir yetkisini kendisinde tutmuştur. Şimdiye kadar kadının yargı ve cezalandırma göreviyle ilgili olarak binlerce şeriyeye sicili transkripsiyona tabi tutulmuş, ayrıntılı dökümleri yapılmış, ancak, kadının suçları tespit etme dışında, bu suçları işleyen faillere hangi ceza verdiği hususunda bir bilgi bulunamamıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hukukunda cezanın tayini kesin olarak padişah’a ait idi.

Kefe’de Ceneviz’den itibaren süreklilik gösterdiği tespit edilen “altılar meclisi”, üzerinde durulması gereken önemli bir mali yapıdır. Ortaçağ’da Ceneviz hakimiyetindeki Kefe’ye ait esnaf teşkilatlanma anlayışının Yeniçağ başlarında Kefe’de Osmanlı hakimiyetinde devam ediyor olması çarpıcı bir süreklilik olgusudur. Altılar meclisinin Ceneviz dışında modern öncesi Avrupa şehir yapılarında görülüp görülmediğinin tespiti oldukça öğretici olacaktır.

Osmanlı Kefe'sinde mali yapının devamlılık arzettiği diğer alan, metroloji idi. Hemen hemen tüm ölçü ve tartı birimlerinin Ceneviz ile devamlılık gösterdiği tahrir ve muhasebe defterlerinde yapılan tedkikat sonunda tespit edilmiştir [33, s. 354–361].

Mali yapıda Ceneviz döneminden Osmanlı'ya doğru devam eden bazı süreklilik unsurlarının İktisadi alanda da devam ettiği görülecektir.

Altınordu'dan Osmanlı Dönemine Kefe Parasının Seyri

Altınordu zamanında Kırım'da cari olan paranın tarihi Berke Han'a kadar inmektedir. Ceneviz zamanında Kefe'nin dahil olduğu para sistemi, Gazarie akçesi (aspres) olarak nitelenen, saum ya da sommo isminde bir gümüş para idi. Üretildiği yere göre sıfatı değişen bu akçe, Kefe'de baricat akçe idi [7, s. 658]. Bu unvan, paralarının üzerine Arapça yazılar koyduran Berke Han (1257 – 1267)'ın ismini göstermektedir. 1290'larda bir sommo 120 aspre'ye denk düşüyordu. Tatar akçesi olarak belirtilebilecek olan aspre, tüm Tatar ülkelerinde ve Latin hakimiyetine tabi yerlerde kullanılan saygın, sağlam bir para idi [7, s. 659].

1329'dan itibaren noter belgelerinin verilerine göre Altınordu'nun Kefe'de kullanımda olan parasında ciddi değer kayıpları yaşanmıştı. 1333'de bir sommo'dan 120 akçe değil 150 akçe elde ediliyordu. 1340'larda ise bir sommo 190 aspre ediyordu. 1344'lerden sonra artık baricat akçesi yerine bir sommo'ya 200 oranında kesilen 1,09 gram saf gümüş içeren yeni akçeden bahsediliyor. Anlaşıldığı kadarıyla Altınordu parası yarım yüzyıl içinde % 40 değer kaybına uğramıştır [7, s. 660].

Kefe'deki hazinedarlar maaş ödemeleri ve diğer önemli ödemelerde sommo'yu esas almışlar, gerçek para'yı (piyasa değeri ile gerçek değeri aynı olan kullanımdaki para) ise ödemelerde kullanmışlardır. Hesap parası ve gerçek para olarak da nitelendirilen bu iki para, birinden diğerine geçişte hususi hesaplar kullanılırdı. Bunlar, hazinenin kar etmesini sağlardı. Sommo, 1391'de 150, 1399'da 193, 1409'da 200 ile 237 arasında akçe'ye denk düşmekteydi. Sürekli değer kaybına uğrayan Altınordu parasından dolayı zarara uğrayan Kefe konsülü Han'ı temsil eden Solhat beyi Kottolboğa (Kutlu Boğa?) ile yaptığı görüşmelerde Cenevizlilerin zararını engellemek için Altınordu parasının değerinin yükseltilmesini istemiş, ancak, bu talep karşılık bulmamıştı [7, s. 661].

Kefe konsülü bunun üzerine para darbına baş vurmuştur. 1423'ten itibaren geçerli olan bu paranın bir yüzünde Ceneviz kapısı ve Kefe'nin adı, diğer yüzünde ise tamga veya Tatar hanlarına ait Arapça rakamlar, Arapça harflerle isim, unvan bulunuyor, bu suretle çift dilli bir para birimi oluyordu. 1,10 gram ağırlığında olan bu akçe'nin 200 adedi bir sommoya denk düşmekte ve 1409 – 1410 yıllarının resmi muhasebelerinde esas alınmaktaydı [7, s. 662].

Ceneviz, Venedik ve dünyanın her yerinde gümüş paranın rayicinin altına göre

belirlendiği bilinmektedir. XIII. yüzyılın sonlarından XV. Yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde gümüşün altına oranı 1/ 9 ile 1/ 24 arasında değişmiştir [7, s. 649, 650]. Venedik'in florin ve ducat, Ceneviz'in genovino, ve Bizans'ın hyperperé isimli altın paraları kullanılmıştır [7, s. 644].

XIV. yüzyılın sonu ve müteakip yüzyılın başlarında Ceneviz hakimiyetindeki Kefe'nin bütçe gelirleri Balard tarafından ayrıntılı şekilde tespit edilmiştir. Bu tespitlere göre Kefe'nin 1402 tarihindeki toplam gelirleri içinde gümrüğün payı (aspre olarak) 417.611, vergiler 887.411, topluluğun muhtelif malları, 55.750, para cezasından elde edilen gelirlerin payı 23.861, tahıl üzerinden edilen karın payı 35.725 aspre idi. Bu kalemlerin bütçe içindeki yekunu 1.420.358 aspre idi [7, s. 420].

Kırım sahasında Altınordu zamanında Kefe'den başka Solhat ve Azak'ın da yaygın para darbı yapılan yerler olduğu belirlenmiştir [1; s. 47; 43, s. 111; 32, s. 210; 23, s. 86, 87; 33, s. 362]. Altınordu, Ceneviz, Kırım Hanlığı ve Osmanlılar zamanında Kefevi akçe olarak varlığını devam ettiren gümüş sikkenin Barikat akçesi olduğu belirtilebilir. Sözkonsu akçenin sembolik figürü olan dişli yabanın Hazarlardan itibaren kullanılan, Ceneviz zamanında da muhafaza edilen bir sembol olduğu anlaşılmaktadır [1, s. 52, 148].

Osmanlılar zamanında Kefevî akçe ismiyle anılan bu para tarih içinde bir çok farklı türlere sahip olacaktır. Kefevi akçenin rayici Osmanî akçeye, Osmanî akçenin rayici ise sikke – i hasene adı verilen Osmanlı altınına göre belirlenirdi. Osmanlı altını “altın”, “sikke – i hasene” veya “sultanî” isimleriyle anılırdı. Venedik dukasına “hasene – i Efrenciyye”, Mısır altınına ise “hasene – i Eşrefiyye” denilirdi [38, s. 227; 14, s. 70; 33, s. 370]. Ceneviz zamanında olduğu gibi hesap akçesi daima Osmani akçe olmuştur. Bu nedenle bütçe gelir ve giderlerinde rakamlar daima Osmani ve Kefevi olarak ayrı ayrı verilirdi. Değişik tarihlerde Kefevi akçenin Osmani'ye oranı 1 / 2, 1 / 5, 1 / 3, 1 / 10, 1 / 12, 1 / 20, 1 / 24, 1 / 40, hatta, 1578 – 1579'larda 1/48'e kadar düşmüştür [33, s. 361–364]. Bu oranlar ile Ceneviz zamanındaki oranlar arasında belli bir paralellik kurulabilir. Aspre Kefevi, sommo ise Osmani akçe ile mukayese edilmelidir [20, s. 186]. Kefevi Akçe Osmani akçe karşısında değer kaybına uğradığında eski akçelerden ayırd edilebilmesi için isimlerinde bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu suretle, tarih içinde, Kefe, Kefevi, Kefe-i cedit, Kefe-i atik, cedit-i kadim-i Kefevi, cadid-i halis – i Kefevi gibi farklı Kefevi akçe türleri ortaya çıkmıştır [33, s. 364].

1520 tarihinde Kefe bütçesi olarak tanımlanabilecek bir yıllık gelirler içinde gümrüğün payı 790000; esirin payı 690000; Osmanlılar zamanında genel olarak ihtisab kalemi içinde değerlendirilen üretim , pazar ve kira gelirlerinin payı 1120499; cizye, ispenç, öşür, ceza gibi vergi gelirlerinin payı 71113 Osmanî akçe idi. Kefe'nin Ceneviz ve Osmanlılar zamanındaki iktisadi yapısı göz önünde bulundurulduğunda gümrük, esir ve vergi gibi temel gelir dilimlerinin toplam gelir içindeki paylarının paralel seyir izlediği görülmektedir. Osmanlılarda ihtisab olarak nitelenen Pazar, üretim ve diğer vergi gelirleri Ceneviz zamanında olduğu

gibi toplam bütçe içinde en büyük paya sahip olma durumunu koruyordu [33, s. 382].

Ceneviz'den Osmanlı'ya Kefe'nin Ticari Yapısı

Balard, Karadeniz havzasının ticari örgütlenme ve yönetim merkezlerinin tarihsel safhalarına ışık tutan önemli tespitlerde bulunmuştur. 1290'lara kadar Ceneviz'in büyük ticari imparatorluğunun yönetim merkezi Pera idi. Oysa, XIV. yüzyıl boyunca Pera'nın yerini ve fonksiyonlarını Kefe üstlenmiştir. Yani, Kefe, kuzeyde Baltık havzası, uzak doğuya entegre Don – Volga havzaları, güneyde Tebriz üzerinden Uzakdoğu'ya bağlı tüm kuzey Anadolu limanlarını bünyesinde toplayan Karadeniz havzasının ticari anlamda idare merkezidir [7, s. 141].

Astarhan – Tana yolunun zayıflamasına kadar Kefe merkezli uluslar arası ticaret, yerli halklarla evrensel ticari aktörler arasındaki ilişkilere dayanıyordu. Pera ve Kefe'deki batılılar arasında Cenevizliler ve Venediklilerden başka Katalanlar, Floransalılar yer alıyordu. Büyük sermaye ve güç sahibi kişilerden çıkmış olan bu batılıların yerli ortakları Tatarlar, Yunanlılar, Ermeniler, Alanlar ve başka yerli halklara dahil tüccarlardan oluşuyordu. Batılılar genellikle şarap ve kumaş satın ipek, tahıl, balık, kürk, inci ve köle satın alıyorlardı. XIV. yüzyıl boyunca ticaret ve ticari aktörler bu şekilde devam edecektir [7, s. 156].

Kefe, Anadolu'daki pek çok şehirden, özellikle Samastri (Amasra)'den tahıl alıyordu. 1386'larda Kırım'daki Tatar yönetiminin merkezi olan Solhat (Solgat)'a rakip olmuştu. İki merkez arasında daimi mücadele mevcuttu. Bahsedilen tarihlerde Solhat ile Kefe savaş yapmıştı [7, s. 130]. Kefe, hemen hemen tüm Ceneviz kolonileri ile ticari ilişki içinde idi. Kefe ile Sinop Karadeniz'in kuzeyden güneye uzanan ulaşım hattını teşkil ediyordu. Tana – Kefe üzerinden yapılan köle sevkياتının Anadolu'ya çıkış hattı Sinop idi. İstanbul ve Anadolu istikametine sevk edilmek üzere doğudan ve kuzeyden getirilen esirler Kefe'de gümrük (commercion) vergisine tabi tutulurdu. Kefe'nin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan commercion'dan kaçmak için tüccarlar bazen Kefe gümrüğüne girmeyerek Azak üzerinden Anadolu'ya çıkış yapıyorlardı. 1387'de Sinoplu bir tüccar gümrükten kurtulmak için Kefe'ye uğramadan Azak'tan Sinop'a çıkmıştı. Hemen her yerde olduğu gibi, ikili bir yönetim içinde yönetilen Sinop kolonisinin Türk tarafına ait temsilcisi Ceneviz yönetimini gümrük kaçağı hususunda uyarmış ve vergilendirilmesini sağlamıştı. Gümrükten kaçan şahıs Sinop koloni konsülüne 21 sommi vergi ödemek zorunda kalmıştı. Kefe'yi atlayarak Sinop'a ulaşan kişiyi ele veren görevli "Sinop başı" olarak zikrediliyor ki, Sinop'un Türkleri temsil eden amiri olarak düşünülebilir [7, s. 131]. Bu bilgilerden, Türk tarafı ile Ceneviz tarafı arasında iktisadi bir ilişkinin de mevcut olduğu anlaşılabilir.

Kefe'nin kuzey ve güney Karadeniz limanlarını ticari bakımdan birbirine entegre ettiği üzerinde durulmuştu. Bu entegrasyon yalnız ticari alanda değil, idari alanda da mevcut idi. Kefe ile kuzey Anadolu limanları arasındaki idari ve

ticari ilişkiyi en iyi belgeleyen bilgiler Simisso (Samsun) ile ilgilidir. 1302'den itibaren Cenevizli konsül tarafından yönetilen Simisso kolonisinin askeri ve idari masraflarını Kefe komünü karşılıyordu. Simisso, Kefe konsülünün talimatları doğrultusunda, iç hinterlandtan sağladığı arpa, darı, bakla ve nohuttan oluşan yükünü Kefe'ye göndermekten sorumlu idi. Simisso'nun müstakil bir koloni olmadığı, idari bakımdan Kefe'nin Anadolu'daki ayağı olduğu anlaşılmaktadır [7, s. 133].

Trabzon'un da aynı ticari ve idari ağ ile Kefe'ye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Tebriz'de de Ceneviz kolonisi mevcut idi. Tebriz ile Trabzon arasında XIV. yüzyıl boyunca işlekliliğini devam ettiren ticaret, Trabzon ve Tebriz'i Kefe'ye bağlayan bir nakliye ve ticaret köprüsü idi. Tebriz'de Ceneviz ticari faaliyetinin kökleri 1300'lere inmektedir. Bu tarihten itibaren gelişen Ceneviz -Tebriz ticareti yüzyılın ortalarına doğru tıpkı Kefe'de ve diğer yerlerde olduğu gibi ipek ve baharat ticaretini kendi tekeline almayı başarmıştı. Trabzon'un böylesine işlek olan ipek baharat merkezine entegre olması, kuzey ve doğu Anadolu refahı açısından önemli bir şans olmalıdır. Trabzon, Simisso, Tebriz ve diğer limanlarda Ceneviz'in böylesine aktif olabilmesi, XIV. yüzyılın kendine has siyasal şartlarına bağlı olduğu kuşkusuzdur [6, s. 31–54]. 1243 sonrasında Anadolu'da tam anlamıyla parçalanmış siyasi yapı egemen idi. Osmanlıların siyasi kudreti merkezi yapıyı tesis etme gücünde değildi. Trabzon Rum İmparatorluğu, Akkoyunlu, İran hanlıkları arasındaki dengelenmiş siyasi güç, Cenevizlilerin yükselmesinde rol oynayan en önemli faktör idi [7, s. 140, 141].

Kafkasya Kefe tüccarları için başlıca esir kaynağı Kafkasya idi. Tüccarlar erkek ve kadın Çerkes ve Gürcü asıllı köleleri buradan satın alıyorlardı. Kafkasya menşeli aşiretler arasında sık sık baş gösteren katliamlarla dolu iç çatışmalar bitmek tükenmez esir temin ediyordu. Dahası, 16. Yüzyılda fakir aileler çocuklarını bu tüccarlara satıyorlardı ve bu trafik hemen hemen bir yüz yıl öncesinde de mevcut idi. Kefe, Kuzey ve doğu istikametlerinden kendisine ulaşan kölelerin Mısır, Avrupa, Bizans istikametlerinde dağıtım merkezi idi [29, s. 10; 7, s. 289].

Kefe'den dağıtımı yapılan nüfusun etnik menşeleri hakkında Ceneviz noter satış belgelerinde bilgiler bulunmaktadır. Abhaz, Laz, Çerkes menşeli köleler çoğunlukta idi. Az sayıda Kuman menşeli köleler de bulunuyordu. Kefe'de kayıtlara geçtiği kadarıyla toplam köle nüfusunun % 44'ünü Çerkezler, %23'ünü Lazlar,% 11'ini Abhazlar, % 3,5'ünü Kumanlar oluşturuyordu. Bahsedilen köleler büyük oranda Kefe'ye yakın olan Kafkas illerinden gelmekteydi. Kefe'de Latinlerin satışa sunduğu köleler arasında Hristiyanlar da bulunuyordu. Papa'nın yasaklamasına rağmen Hristiyan köle ticaretinin yine Hristiyan Latinler tarafından yapıldığı çok sayıda belge ile ıspatlanmıştır [7, s. 290–291].

Kölelerin fiyatları yaş ve cinsiyete göre değişiklik gösteriyordu. 1289 – 90 tarihlerinde 12 yaşında bir oğlanın fiyatları, 300, 430, 500, 675 aspre arasında değişiyordu. 1291'de bir Çerkes kızı Ceneviz'de düzenlenmiş noter belgesine göre

18 Ceneviz livresine (=7,5 denier, 575 aspre) satılmıştı. Bu yaştaki kölenin fiyatı Kefe’de 470 aspre değerinde idi. Aradaki fark, Kefe’nin ilk dağıtım yeri ile varış yerindeki farkı göstermektedir.

XIV. yüzyılda köle fiyatlarında bir artış gözlenmektedir. Balard bunun sebebinin köle arzının azalması ve talebin artmasından değil Ceneviz parasının değer kaybından kaynaklandığı görüşündedir. Bu suretle, 1386’da orta yaşlarda iki kölenin satış fiyatı 670 ve 725 aspre; açık artırmayla satılan genç bir köle 900 aspre idi. Bundan 11 yıl sonra ise genç bir Tatar kızının satış fiyatı 1000 aspre olarak belirlenmişti. Kefe’de bir yılda satılan köle miktarını hesaplamada ölçü olarak köle başına tahsil edilen toplam vergi miktarı kullanılmıştır. Buna göre Kefe’de 11 ay içinde 1365 kölenin satıldığı anlaşılıyor. Yıl bazında bunun 1500 kadar olduğu tahmin edilebilir. Ceneviz’in Karadeniz kolonilerinde elde ettiği en büyük karı teşkil eden köle ticaretinde vergiden kaçmak isteyen tüccar, zaman zaman Tana’yu çıkış yeri olarak kullanabilmekteydi [7, s. 295–302].

Ceneviz zamanında bir ucu Çin – Hindistan, diğer ucu Avrupa’nın uzak bölgelerine uzanan ticaretin dağıtım alanı olan Kefe, Osmanlı hakimiyetinde Karadeniz’in kapalı bir havza haline gelmesiyle lojistik örgütlenme merkezi haline gelmiştir [40; 238]. Bununla beraber, Karadeniz tümüyle uluslararası ticarete kapanmamış, Kefe’nin kuzey – güney havzaları ile Ceneviz vasıtasıyla gerçekleştirdiği ticaret, şimdi, Osmanlı’nın büyük coğrafyası ve nüfusu arasındaki ticari ilişkiye dönüşmüştür [33, s. 483–512; 37; s. 105].

Ceneviz zamanında Kefe, Karadeniz havzasının ticari başkenti olarak tüm güney – kuzey karadeniz limanlarını hem idari, hem de ticari bakımdan yönetiyordu. Yani, Kefe ile hinterlandı arasındaki ilişki idari ve ticari bir ilişki idi. Osmanlılar zamanında ise Kefe, kendine bağlı beş – altı kazanın merkezi sancağı olarak kalmış, başka sancakların idari yapısında bir yetkisi olmamıştır. Bu tür ilişki zaten Osmanlı sancak – eyalet anlayışına aykırı idi. Osmanlı’nın sancak üstü yönetimi olan eyalet, askeri ve idari bir yönetim birimi idi [27, s. 201].

Ceneviz’in Kefe merkezinde kuzey – güney limanları ile idari ve ticari zorunluluklarla kurmuş olduğu ilişkilerin ticari boyutu Osmanlılar zamanında daha etkin ve aktif şekilde devam etmiştir. Kefe ile aynı süreçte fethedilen Akkirman ve Kili gibi Tuna ağzı limanları Orta Avrupa ve Baltık sahasından seyreden ticaretin Karadeniz üzerinden Osmanlı başkentine ulaşmasını sağlarken Kefe ve Azak Moskova ve Volga ötesi ticaretin İstanbul’a sevki hususunda değişmez merkezler olmuşlardır [19, s. 278].

Kefe ile Anadolu şehirleri arasındaki ticaret iki kademede yürütülüyordu. Orta, batı Anadolu ve Ege şehirlerinin ticari ürünleri ile Kefe arasındaki bağı kuran temel çıkış ve giriş yeri Sinop idi. Sinop’un Ceneviz zamanında da aynı fonksiyonu üstlendiğine yukarıda değinildi. İstanbul, İnebolu, Ankara, Konya, Sivrihisar, Beyşehir gibi şehirlerin Kefe’ye geçiş üssü Sinop olmuştu [20, s. 114]. Ceneviz zamanında idari bakımdan da Kefe’ye bağlı olan Samsun(Simisso), Osmanlı

zamanında Amasya, Merzifon ve Karahisar gibi iç Anadolu şehirlerinin Kefe ile olan iktisadi ilişki üssü haline gelmişti. Karadeniz'i Kefe'ye bağlayan en önemli ticari üslerden birisi de Trabzon idi [20, s. 114].

Kefe ile Anadolu şehirleri arasında buğday, un, darı, pirinç, zeytin, üzüm, fındık, ceviz, odun, kereste, hasır gibi ürünler ithalat – ihracat ilişkisine sahip idi. Kefe ile bahis konusu ürünlerin ticaretinin gerçekleştiği Anadolu illerinin Bartın, Bayburt, Ankara, Sinop, İstanbul, İzmir, Yunanistan, Tokat, Trabzon, Bursa ve Küre illeri olduğu tespit edilmiştir [33, s. 486]. Bahsedilen ürünlerin çıkış ve giriş yerlerinin neresi olduğu hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte bunların büyük oranda Anadolu'dan Kefe ve etrafındaki şehirlere gittiği belirtilebilir.

Kefe ile Anadolu limanları arasında gayet aktif şekilde devam eden ticaret, havyar, balık yağı, pastırma, tereyağı, ve peynir ürünleri idi. Bunların da çıkış ve giriş yerleri açıklanmamış olmasına rağmen büyük çoğunlukla Azak, Taman, Kefe gibi limanlardan Anadolu'ya sevk edildiğini anlayabiliyoruz [20, s. 122].

Anadolu şehirlerinden Kefe gümrüğüne girdiği görölen bir ürün alanı da pamuklu tekstil ürünleri idi. Pamuk, dülbent, iplik, kirbas, çadır, yorganlık, döşek yüzü, battaniye, makrama, destar (türban), mücevveze (türban), kündeki gibi tekstil ürünleri Kefe gümrüğüne girmişti. Bunların tamamının Keyseri, Bursa, Kastamonu, İstanbul, Ankara, Samsun, Amasya, Merzifon, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Karaman, Niğe, Denizli, Uşak, Gördes gibi Anadolu kentlerinden Kefe'ye giden ürünler olduğunu belirtebiliriz. Bu tablo içinde yer alan müslin(dülbent), tek istisna olarak İran ıkışlı idi [33, s. 488].

Kefe ile Anadolu limanları arasında aynı aktiflik ve yoğunlukta ipekli ve yünlü kumaş, keten, deri, kürk, baharat, boya, şap, şeker gibi tekstil ve gıda ürünleri ve bakır, kalay, demir, elik yapımı her türlü alet, kap kakak ürünleri ticaretinin gerçekleştiği görölmektedir [33, s. 488].

Kefe'nin en aktif ticari alanı olan köle – esir ticaretinin Osmanlılar zamanında devam ettiği göröılıyor. Esir ticaretinin yıllık hacminin tarafımızdan yapılan son değerlendirmelere göre Ceneviz zamanındaki boyutlarına yakın olduğu gözlenmiştir.

Sonuç

Kefe din, dil, mezhep ve kültür bakımından ayrı pek çok devlet ve topluluğun şehirsel mekanı olmuştur. Ceneviz öncesinde büyük bir şehirsel nitelik taşımayan, hatta, Soğdak'ın gerisinde olan Kefe'nin Ceneviz tarafından tarihe armağan edilen ticari bir antrepo olduğu araştırmamızın ulaştığı sonuçlardan biridir. Ceneviz Kefesi ile Osmanlı Kefesi arasında şehirsel mekan, nüfus, üretim, esnaf örgütlenmesi, ticari örgütlenme gibi alanlarda tarihi devamlılık olduğu gözlenmiştir. Kefe, tarihsel devamlılık noktasında en önemli model örneklerden birisidir. şehrin mekan örgütlenmesi, surları, kuleleri, büyük değişime uğramaksızın Osmanlı zamanına intikal etmiştir. şehrin Ceneviz zamanında çok etnik yapılı olan nüfusu,

Osmanlı zamanında da aynı etnik çeşitliliğini devam ettirmiş, Osmanlı öncesinde Rumların gerisinde olan Ermenilerin Osmanlılar zamanında en büyük gayr – i Müslim nüfusu oluşturduğu arşiv verileriyle tespit edilmiştir. Osmanlıların şehri kılıçla değil amanla almış olmaları vakıasından hareketle, yerli nüfusta savaştan kaynaklanan toplu kayıp olmadığı sonucuna varılmış, buna rağmen Müslüman olmayan nüfusun önemli oranda azaldığı gerçeğine dikkat çekilmiştir. Kefe Osmanlılar zamanında Karadeniz'in kapalı bir iktisadi alan haline gelmesinden etkilenmiş, ancak, iktisadi canlılığını ve önemini yitirmemiştir. Ceneviz zamanında Kefe'nin esnaf teşkilatında önemli yeri olan altılar meclisinin Osmanlılarda da gözlenmiş olması bahsedilen devamlılık olgusunun en canlı örnekleri arasındadır. Ceneviz zamanında kuzey Anadolu liman kentleri ile iç Anadolu şehirlerini ticari olarak entegre etmiş olan Kefe, aynı fonksiyonunu Osmanlılar zamanında da devam ettirmiştir. Ticaretin aktörlerinin ve unsurlarının da hemen hemen aynı niteliklerini koruduğu en çarpıcı tespitler arasındadır. İtalyan kaynaklarına göre Kefe'nin ihraç ettiği yıllık esir sayısının 1365 olduğu tespitinden hareketle, esir hacminin Osmanlılar ile hemen hemen aynı seviyede olduğuna vurgu yapılmıştır.

KAYNAKLAR

1. *Ağat, Nurettin*. Altın Ordu (Cücioğulları) Paraları Kataloğu (1250–1502). İstanbul, 1976. 184 p.
2. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria*. Volume II, Parte II, Yayınlayan, Cornelio Desimoni, Genova, MDCCCLXII.
3. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria*. Volume XIX, Fascicolo I, Luigi Tommaso Belgrano, Genova, MDCCCLXXXVIII.
4. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria*. Iscrizioni Genovesi in Crimea ed in Constantinopoli, Volume: LVI, Genova, MCMXXVIII.
5. *Balard, Michel - Veinstein Gilles*. Continuité ou changement d'un paysage urbain ? Caffa génoise et ottomane. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11e congrès, Lyon, 1980. pp. 79–131.
6. *Balard, Michel*. Gênes et la mer Noire (XIIIe – Xve siècles). *Revue Historique*, T. 270, Fasc. 1 / 547 Juillet-Septembre, 1983. pp. 31–54.
7. *Balard, Michel*. La Romanie Genoise (XIIe – Debut du XVe Siecle). I, II, Rome, 1978. 1008 p.
8. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*. Tapu Tahrir Defteri (TTD). No: 370, 214.
9. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*. Mühimme Defteri. V, VII.
10. *Bayezid Kütüphanesi*. Veliyüddin Efendi Kitaplığı. No: 1969.
11. *Bratianu, George I*. La mer Noire des origines á la conquête ottomane. München, 1969. 394 p.
12. *Ergenç, Özer*. Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler. VIII Türk Tarih Kongresi (Ankara 11 – 15 Ekim 1976). Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara, 1981. s. 1266–1274.

13. *Fisher, Alan*. Crimean Tatars. California, 1978. 264 p.
14. *Galip, İsmail*. Takvim - i Meskukat - ı Osmanîyye. İstanbul, 1307. 503 p.
15. *Hasan, Abdullağoğlu*. Ceneviz menbalarına göre XV asır Kırım Hanlığı I-II. Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1932, X. s. 332–338; XI. pp. 372–378.
16. *İbn Bibi*. El Evamirü'l - Ala 'ıye Fi'l - Umuri'l Ala'ıye (Selçuk Name). / Haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996. 730 p.
17. *İnalcık, Halil*. Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi, Belleten, VIII /30, Ankara, 1944. s. 185–229.
18. *İnalcık, Halil*. The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy, Collected Studies, London 1978, X, s. 207–218.
19. *İnalcık H., Quataert D.* An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 – 1914. Cambridge, 1994. 1026 p. + XXXI, maps.
20. *İnalcık, Halil*. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, Vol. I, The Customs Register of Caffa 1487 – 1490, Cambridge – Massachusetts, 1996. 216 p.
21. *İnalcık Halil*. Seçme Eserleri: İslamiyet ve Devlet / Ed. Emre Yalçın, İstanbul, 2016. 256 p.
22. *İpşirli, Mehmet*. XVI asrın ikinci yarısında kürek cezası ile ilgili hükümler. İÜ E. F. Tarih Enstitüsü Dergisi, XII, 1981–1982'den ayrı basım, İstanbul, 1982. s. 203–248.
23. *Kafalı, Mustafa*. Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976. 169 s.
24. *Karpov, S. P.* New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462). Dumbarton Oaks Papers, Vol. 49, Symposium on Byzantium and the Italians, 13th – 15th Centuries. 1995. pp. 33–41.
25. *Kurat, A. Nimet*. Topkapı Sarayı Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. İstanbul 1940. 212 s.
26. *Kurat, A. Nimet*. Türkiye ve İdil Boyu. Ankara, 1966. 271 s.
27. *Kılıç, Orhan*. Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve Hukuki Statüleri. Osmanlı Araştırmaları, XXI, 2001. s. 189–210.
28. *Venegoni, Laura*. A Medieval Enameled Beaker from the Staryi Krym Area (Eastern Crimea, Ukraine). Journal of Glass Studies, 54, 2012, pp. 253–256.
29. *Malowist, Marian*. Kaffa – kolonia genuenska no Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. Varsovie, 1947. pp. 311–313.
30. *Manz, Beatrice Forbes*. The Clans of the Crimean Khanate. Harvard Ukrainian Studies, II / 3, Cambridge, 1978, pp. 282–309.
31. *Mete, Zekai*. Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muamelat: Sancakbeyi Belge ve Defterleri. Osmanlı Araştırmaları, XIX, 1999. s. 181–221.
32. *Mübârek Mehmet*. Meskukat - ı Kadîme - i İslamiyye Kataloğu. İstanbul, 1318.
33. *Öztürk, Yücel*. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600). İkinci Baskı, İstanbul, 2014. 568 p.

34. *Öztürk, Yücel.* Doğu Avrupa Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı. / Ed. Yücel Öztürk, İstanbul, 2015, s. 13–53.
35. *Öztürk, Yücel.* From Tavrıda To Crimea: The Terms Of Crimea And Karaim In Historical And Etymological Perspectives. Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010) / Ed. Mehmet Alparğu, Yücel Öztürk, Bilal Çelik, Bilecik, 2011, s. 111–131.
36. *Öztürk, Yücel.* Halil İnalıcık'ın Kırım Tarihi ve Osmanlı Kuzey Siyaseti Araştırmalarına Katkıları. Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri Prof. Dr. Halil İnalıcık / Ed. Yusuf Oğuzoğlu, Selçuk Kırılı, Bursa, 2016, s. 164–168.
37. *Öztürk, Yücel.* Karadeniz Ticari Ağları ve Kefe. *Archivum Ottomanicum*, 34, 2017, s. 89–109.
38. *Sahillioğlu, Halil.* XVII asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikelerin rayici. *TTK Belgeleri Dergisi*, I / 2, s. 227–233.
39. *Skrzinska, Elena.* Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria, Iscrizioni Genovesi in Crimea ed in Costantinopoli*, Volume: LVI, Genova, MCMXXVIII, s. 1–135.
40. *Slater, Eric.* Early Western Expansion in the Late Medieval World, 1261-1475. Review (Fernand Braudel Center), Vol. 29/3, 2006, s. 271–283.
41. *Vásáry, Istvan.* Cumans and Tatars Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185 – 1365. Cambridge 2005, 248 p.
42. *Vasiliev, Alexander Alexandrovich.* The Goths in the Crimea. Cambridge, Massachusetts, 1936, 293 p.
43. *Yakubovskiy A. Yu.* Altınordu ve Çöküşü. / çev. Hasan Eren, Ankara, 1992.

Кафа – восточноевропейская столица в эпоху Золотой Орды и Османской империи

Юджель Озтюрк

(*Университет Сакаръя*)

Аннотация. Кафа не была обычным городом, а представляла собой некую столицу данного региона. Заголовок определен исходя из этого понятия во время написания работы.

Данная статья была изначально основана на идее рассмотрения Кафы в доосманский период. Однако, когда труды Балара, Вайнштейна, Маловиста и моя монография были проанализированы, стала ясна картина Кафы в различные периоды. В связи с этим было принято решение провести сравнительное исследование.

В начале статьи рассматриваются архитектура, улицы и население Кафы.

Далее уделяется внимание различиям в административной и финансовой структуре города в генуэзский и османский периоды. В завершение проведено сравнение полученной информации об экономическом, финансовом и коммерческом устройстве в различные периоды.

Ключевые слова: Кафа, Османская империя, Крым, Золотая Орда, торговля, население, деньги, закон, Черное море.

Для цитирования: Озтюрк Ю. Кафа – восточноевропейская столица в эпоху Золотой Орды и Османской империи // Крымское историческое обозрение. 2019. № 1. С. 45-70. DOI: 10.22378/kio.2019.1.45-70

Сведения об авторе: Юджель Озтюрк – доктор философии, профессор отделения истории факультета естественных наук и филологии Университета Сакарья (Kemalpaşa Mahallesi, Üniversite Cd. Esentepe Kampüsü, 54050 Serdivan / Sakarya, Turkey); yozturk@sakarya.edu.tr

An Eastern European capital city of Caffa from Golden Horde period to Ottoman Empire

Yudzhel' Oz'tyurk

(Sakarya University)

Abstract: The present article was initially based on the thought of evaluating Kefe's pre-Ottoman period. The title shaped itself during the writing process. Kefe was not indeed an ordinary city, but a continental capital city. We have determined the title from this understanding.

As Balard, Veinstein, Malowist, and my monograph were analyzed in the later stages of the writing process, the situation of Kefe between the pre-Ottoman and the Ottoman periods became evident. In accordance with these analyses, a change in the scope of the article was made and the idea of comparison was determined as the central idea.

At this stage, the effort to revive the protected and lost elements of Caffa in different periods of sovereignty emerged all by itself. This tendency became a totally dominant conception after some period, and I felt free to compare Caffa of Genoese and the Ottoman period. In this sense, I have reevaluated Michel Balard and Gilles Veinstein's comprehensive essay on the subject of "continuity and change" that I had reviewed before, but I had not focused on.

The present study at first examines the historical phases of Caffa from an administrative and legal point of view, and then analyzes the organization of the

space and the demographic structure in the urban perspective. In the following stages, the data obtained about the economic, financial and commercial structure in the Genoese and Ottoman periods are analyzed comparatively.

Keywords: Caffa, Ottoman, Crimea, Genoese, Golden Horde, Trade, Population, Money, Law, Black Sea.

For citation: Oz'tyurk Y. An Eastern European capital city of Caffa from Golden Horde period to Ottoman Empire. Krymskoe istoricheskoe obozrenie=*Crimean Historical Review*. 2019, no. 1, pp.45-70. DOI: 10.22378/kio.2019.1.45-70

REFERENCES

1. Aĝat Nurettin. *Altın Ordu (Cücioğulları) Paraları Kataloĝu (1250–1502)* [Catalogue of coins of Juchids]. İstanbul, 1976. 184 p.
2. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria* [Acts of the Ligurian Societa di Storia Patria]. Volume II. Part II. Cornelio Desimoni, Genoa MDCCCLXII.
3. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria* [Acts of the Ligurian Societa di Storia Patria]. Volume XIX. Dossier I. Luigi Tommaso Belgrano. Genoa MDCCCLXXXVIII.
4. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria, Iscrizioni Genovesi in Crimea ed in Constantinopoli* [Acts of the Ligurian Society of Homeland history, Genoese inscriptions in the Crimea and Constantinople]. Volume LVI. Genoa MCMXXVIII.
5. Balard Michel, Veinstein Gilles. *Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottomane* [Continuity or change of the urban landscape? Kaffa, the Genoese and the Ottoman]. *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11e congrès* [Acts of congresses of the society of medieval historians of Higher Education. 11-th Congress of the]. Lyon, 1980. Pp. 79–131.
6. Balard Michel. *Gênes et la mer Noire (XIIIe – Xve siècles)* [Genoa and the Black sea (XIII–XV centuries.)]. *Revue Historique* [Historical Review]. T. 270. Fasc. 1 / 547 Juillet-Septembre 1983. Pp. 31–54.
7. Balard Michel. *La Romanie Genoise (XIIe – Debut du XVe Siecle)* [Genoese Romania (12th-early 15th century)]. Rome, French School of Rome. 1978. 2 Vol. In-8. 1008 p.
8. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) [Ottoman archive under the Prime Minister of the Republic of Turkey]. Tapu Tahrir Defteri (TTD) [Land tax census]. No 370, 214
9. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) [Ottoman archive under the Prime Minister of the Republic of Turkey]. Mühimme Defteri [The registers of the important Affairs]. V. VII.
10. Bayezid Kütüphanesi [The Library Of Istanbul]. Veliyüddin Efendi Kitaplığı [Library of Valiuddin Effendi]. No 1969.
11. Bratianu George I. *La mer Noire des origines à la conquête ottomane* [The Black Sea from the origins to the Ottoman conquest]. München, 1969. 394 p.
12. Ergenç Özer. *Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler* [Reflections on the specifics of government in the Ottoman cities].

VIII. *Türk Tarih Kongresi (Ankara 11 – 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler II* [Collection of materials (articles)], Ankara, 1981. Pp. 1266–1274.

13. Fisher Alan. *Crimean Tatars*. California. 1978. 264 p.

14. Galip İsmail. *Takvim - i Meskûkat - ı Osmanîyye* [Catalogue of Ottoman Coins]. İstanbul. 1307. 503 p.

15. Abdullaho in the XV century on the materials of Genoese sources], *Azerbaycan Yurt Bilgisi* [Azerbaijani local lore]. İstanbul, 1932. X, pp. 332–338; XI, pp. 372–378.

16. İbn Bibi. *El Evamirü'l - Ala 'iye Fi'l - Umuri'l Ala' iye (Selçuk Name)* I. Translator Mürsel Öztürk. Ankara, 1996. 730 p.

17. İnalçık Halil. *Seçme Eserleri. İslamiyet ve Devlet* [Selected works. Islam and the State], Ed. Emre Yalçın. İstanbul, 2016. 256 p.

18. İnalçık Halil. *The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy, Collected Studies*. London, 1978. X, Pp. 207–218.

19. İnalçık Halil, Quataert Donald. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire 1300–1914*. Cambridge, 1994. 1026 p. + XXXI, maps.

20. İnalçık Halil. *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, Vol. I, The Customs Register of Caffa 1487–1490*. Cambridge – Massachusetts, 1996. 216 p.

21. İnalçık Halil. *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi* [Crimea under Ottoman rule and the dispute over the conclusion of the agreement, based on the new documents]. *Belleten*, VIII /30. Ankara, 1944. Pp. 185–229.

22. İpşirli Mehmet. *XVI asrın ikinci yarısında kürek cezası ile ilgili hükümler* [Norms (decrees) concerning penal servitude in the second half of the XVI century]. *İÜE F. Tarih Enstitüsü Dergisi* [Journal of the Institute of history]. XII, 1981–1982'den ayrı basım. İstanbul, 1982. Pp. 203–248.

23. Kafalı Mustafa. *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* [The period of emergence and prosperity of the Golden Horde]. İstanbul, 1976. 169 p.

24. Karpov S. P. *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462)*, *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 49. Symposium on Byzantium and the Italians, 13th – 15th Centuries. 1995. Pp. 33–41.

25. Kurat A. Nimet. *Topkapı Sarayı Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler* [Labels and bits of the khans of the Golden Horde, Crimea and Turkestan in the Museum archive of Topkapı Palace]. İstanbul, 1940. 212 p.

26. Kurat A. Nimet. *Türkiye ve İdil Boyu* [Along Turkey and Volga region]. Ankara, 1966. 271 p.

27. Kılıç Orhan. *Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve Hukuki Statüleri* [Legal status of territories (regions) belonging to the province of van], *Osmanlı Araştırmaları* [Ottoman studies]. XXI. 2001. Pp. 189–210.

28. Venegoni Laura. *A Medieval Enameled Beaker from the Saryi Krym Area (Eastern Crimea, Ukraine)*. *Journal of glass studies*. 54 (2012). Pp. 253–256.

29. Malowist Marian. *Kaffa – kolonia genuenska no Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475* [Kaffa is a Genoese colony in the Crimea and Eastern problem in 1453–1475 years]. Warsaw, 1947. Pp. 311–313.

30. Manz Beatrice Forbes. The Clans of the Crimean Khanate. Harvard Ukrainian Studies. II / 3. Cambridge, 1978. Pp. 282–309.
31. Mete Zekai. *Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muamelat: Sancakbeyi Belge ve Defterleri* [Bureaucracy in the Ottoman provinces: documents and books of sancakbey (governors)]. *Osmanlı Araştırmaları* [Ottoman studies]. XIX. 1999, Pp.181–221.
32. Mübârek Mehmet. *Meskûkat - ı Kadîme - i İslamiyye Kataloğu* [Coin catalog]. İstanbul, 1318.
33. Öztürk Yücel. *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)* [Kafa in the Ottoman state]. Second edition. İstanbul, 2014. 568 p.
34. Öztürk Yücel. *Doğu Avrupa Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı* [Crimean Khanate is the last fortress of Eastern European heritage]. Ed. Yücel Öztürk. İstanbul, 2015. Pp. 13–53.
35. Öztürk Yücel. From Tavrida To Crimea: The Terms Of Crimea And Karaim In Historical And Etymological Perspectives. *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5–8 Nisan 2010)* [Proceedings of the International Symposium on the study of Karaites (5 April 2010)]. Ed. Mehmet Alparğu, Yücel Öztürk, Bilal Çelik. Bilecik, 2011. Pp. 111–131.
36. Öztürk Yücel. *Halil İnalıcık'ın Kırım Tarihi ve Osmanlı Kuzey Siyaseti Araştırmalarına Katkıları* [The contribution of Khalil Inalcık in the study of history of the Crimea and Ottoman policy in the North]. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri Prof. Dr. Halil İnalıcık*. Ed. Yusuf Oğuzoğlu, Selçuk Kırlı. Bursa, 2016. Pp. 164–168.
37. Öztürk Yücel. *Karadeniz Ticari Ağları ve Kefe* [The role of Kaffa in the Black Sea trade]. *Archivum Ottomanicum*. 34. 2017. Pp. 89–109.
38. Sahillioğlu Halil. *XVII. Asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikelerin rayici* [The current values of coins circulating in Istanbul during the first half of the 17 th century]. *TTK Belgeleri Dergisi* [Journal of documents of the Turkish historical society (Institute)]. I / II. Pp. 227–233.
39. Skrzinska Elena. Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée [Latin Inscriptions of the Genoese colonies in the Crimea]. *Atti Della Società Ligure di Storia Patria, Iscrizioni Genovesi in Crimea ed in Constantinopoli* [Acts of the Ligurian Society of Homeland history, Genoese inscriptions in the Crimea and Constantinople]. Volume LVI. Genoa MCMXXVIII. Pp. 1–135.
40. Slater Eric. Early Western Expansion in the Late Medieval World, 1261–1475. Review (Fernand Braudel Center). Vol. 29 / 3. 2006. Pp. 271–283.
41. Vásáry Istvan. Cumans and Tatars Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365. Cambridge, 2005. 248 p.
42. Vasiliev Alexander Alexandrovich. The Goths in the Crimea. Cambridge, Massachusetts. 1936. 293 p.
43. Yakubovskiy A. Yu. *Altınordu ve Çöküşü* [The Golden Horde and its fall]. Çev. Hasan Eren. Ankara, 1992.

About the author: Yudjel Ozturk – Doc. Sci. (Philosophy), Professor at the Department of History, Faculty of natural Sciences and Philology, Sakarya University (Kemalpasha block, University Avenue, Esentepe campus, 54050 Serdivan/Sakarya, Turkey); yozturk@sakarya.edu.tr.